

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.) У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано джерельну базу з історії судової влади Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. у фондах Державного архіву Житомирської області. Наявна діловодна документація згрупована у дві групи: адміністрування діяльності судових структур і перебіг судових процедур. Корпус використаних джерел досить об'ємний та репрезентативний, що дозволило всебічно з'ясувати роль і місце судової влади у житті соціуму правобережних губерній.

Ключові слова: *Правобережна Україна, Державний архів Житомирської області, діловодна документація, адміністрування діяльності судових структур, перебіг судових процедур.*

Будь-яке суспільство прагне соціальної стабільності, захищеності власних громадян, що досягається, у тому числі, за добре розвиненої судової влади. Основне її завдання полягає у можливості справедливого відстоювання майнових інтересів і особистої свободи. Необхідність цивілізованого вирішення конфліктів і забезпечення справедливості спонукають державу до вибудови такого судочинства, спираючись на яке, можна досягнути порозуміння у різних соціально-господарських відносинах.

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період в історії правобережних територій. Захоплення Російською імперією мали призвести до глибоких змін у політичному та соціально-економічному житті краю. Проте особливістю імперської політики на окраїнах було маневрування і поступки заради утвердження у складному в соціоетнічному плані регіоні. Верховна влада змушена була спочатку йти на поступки локальній еліті заради здобуття її лояльності. Однією з таких «пожертв» на користь шляхти стала судова влада. Відродивши елементи річпосполитської судової традиції (III Литовський статут, сеймові конституції, інституція адвокатури, польськомовне судочинство в судах першої інстанції, збереження виборчого процесу тощо) [6], хоча й встановивши контроль за судовими структурами, верховна влада дала можливість відчути шляхті свою значимість, продемонструвати збереження свого впливу.

Визначити політику верховної влади і місцевих адміністраторів у сфері судочинства, конструювання ними судових структур, їх кадровий склад і, головне, судово-процедурні практики виявилось неможливим без залучення широкого кола опублікованих і

неопублікованих джерел. Зазначимо, що під час роботи над вищезгаданою монографією було мобілізовано справи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ і державних архівів Київської, Житомирської, Волинської, Рівненської, Хмельницької і Вінницької областей. Звернімо увагу, що значна частка архівних матеріалів вперше була уведена до наукового обігу.

У силу поставлених завдань ми зупинимося на матеріалах зі сховищ Державного архіву Житомирської області. Лише побіжне ознайомлення з описами на сайті та анотованим реєстром описів фондів архівної установи [2], а це десятки тисяч справ, переконали у труднощах майбутньої роботи. Проте системна робота в архіві збагачувала корисною інформацією і переконувала у правильності вибору теми і поставлених завдань, хоча це супроводжувалося постійними змінами початкового плану. Опрацьовані документи дали можливість відтворити картину складного і захопливого життя тогочасного соціуму, його самоорганізацію у судовій сфері, вирішення складних питань кримінального і цивільного судочинства заради забезпечення соціальної стабільності.

Для дослідників зрозумілими труднощі, які виникають під час опрацювання архівних справ: частина у доброму стані (у т. ч. – відреставровано зусиллями архівістів), інша – розшита, часом з відсутньою нумерацією, із прогалинами і втраченими аркушами, з затухаючим текстом, пошкоджена грибком тощо. Особливістю джерельної бази досліджуваної теми – однотипність справ (для прикладу, розгляд кримінальних чи цивільних проваджень судами першої інстанції та їх ревізії / апеляції установами другої тощо). Інша частина, передусім, протоколи і журнали засідань департаментів Волинського головного суду, провадження про розмежування налічують тисячі аркушів. Часом окремі справи зберігаються поза своїми фондами або навіть в інших архівних установах поза межами діловодних комплексів.

Для зручності аналізу первинну діловодну документацію Держархіву Житомирської області, яка створювалась безпосередньо на місці подій і якою документувалася діяльність судової гілки влади, доцільно розділити на дві групи: адміністрування діяльності судових структур та перебіг судових процедур. Використана класифікація вже давно апробована [5, с. 7], хоча й не єдина¹, і відповідає поставленим завданням, адже в одній справі можуть бути і укази, приписи та розпорядження, донесення і рапорти, листування з іншими

¹ До прикладу, С. Дегтярьов, дослідивши 18 тис. справ повітових судів Лівобережної України кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст., запропонував наступну класифікацію документів: актові (законодавчі та нормативні акти органів влади всіх рівнів), діловодні (журнали засідань та відомче листування: приписи і розпорядження, відношення, донесення й рапорти) та судово-слідчі (листування з іншими установами з питань слідства чи винесення судового рішення, скарги та пояснення позивачів та відповідачів, показання свідків, протоколи допитів, т. зв. повальні обшуки і т. п.) [1, с. 8].

установами, протоколи допитів, пропозиції про вирок, він же – схвалений губернатором і рапорт губернського правління про його виконання².

До *першої групи* віднесено документи з судів першої інстанції (повітові, підкоморські та магістрати) та ревізійно-апеляційних установ (Волинський головний суд і Волинський надвірний суд). Вагомий масив діловодних документів для характеристики початкового періоду діяльності судів першої інстанції та встановлення контролю за їх діяльністю пов'язаний з опрацюванням справ ф. 530 (Радомишльський підкоморський суд³), ф. 10 (Новоград-Волинський повітовий суд). і ф. 2 (Житомирський повітовий суд). Підсумок порядку організації роботи магістратів і ратуш було підведено Волинським губернським правлінням у 1861 р. (ф. 9 Новоград-Волинський городовий магістрат).

Головна роль у регулюванні процесів у судовій сфері відводилася верховною владою ревізійно-апеляційній установі – Волинському головному суду. Фонд 16 налічує шість описів із 3852 справами, перша з яких датується 1796 р. (хоча початок роботи установи слід рахувати з 1797 р.), а верхня межа – 1831 р. Враховуючи недостатність матеріалів з історії річпосполитівської судової влади з матеріалів фонду використано факти про невиконання присудів Люблінського трибуналу та окремі положення формулярів посадовців головних судів, частина яких розпочала кар'єру в судових установах Речі Посполитої. За діловодними документами Волинського надвірного суду (ф. 23), який налічує 25 справ у двох описах, вдалося дослідити процес заснування установи та конфлікти з місцевими адміністраторами за контроль над судовими органами правобережних губерній.

Якщо говорити про кадровий склад судових структур, а всі посади схвалювалися губернськими правліннями / верховною владою, то до його аналізу були залучені також архівні документи. Найважливішим у цій сфері виступав службовий формуляр, причому губернські правління намагалися дисциплінувати установи, вимагаючи дотримання термінів подання і порядку їх заповнення. Репрезентативною виявилася підбірка формулярів з підкоморських судів (ф. 530), яка дала можливість встановити категорії посадовців та з'ясувати відповідність / невідповідність окремих посадовців майновому цензу.

² Нерідко у справі з магістрату містяться матеріали ділового листування і укази губернського правління, які дозволяють отримати уяву про стан судочинства у регіоні. Для прикладу, у одній зі справ з фонду 715 (Радомишльський магістрат, 5 описів, 684 од. зб., 1796–1868 рр.) «Про вибори членів до магістрату. 1802 р., 72 арк.» відклався указ губернського правління з порядком організації виборів, рапорт магістрату про результати виборів із підсумковою таблицею голосування, присяга голови тощо [4, арк. 1–4, 14–15 зв., 25, 55–55 зв.].

³ Зауважимо, що Радомишльський повіт у досліджуваній період належав до Київської губернії.

Дослідити кадровий склад станових міських судів дозволили фонди наступних магістратів: 3 (Житомир), 9 (Новоград-Волинський) і 715 (Радомишль). Аналіз рапортів судових органів і указів губернського правління свідчить про вплив останніх на виборчий процес і гостру боротьбу за посади, про протистояння магістратів і поліції стосовно порядку звітування тощо. Зазначимо, що збереглися формулярні списки про службу посадовців і канцеляристів Житомирського (ф. 3) магістрату, що дало можливість відобразити їх майнове становище та терміни перебування на посадах. Для тодішніх посадовців магістратів важливе місце займали відпустки: їх погодження здійснювалося через бюрократичне листування, яке відклалося у справах фондів 3, 9 і 715.

Аналіз формулярів секретарів дозволив виокремити дві категорії чиновників: приїжджі (ф. 9 і ф. 3) та місцеві (ф. 715). Для дисциплінування судових органів Волинське губернське правління регулярно вказувало на службові проступки канцеляристів, прагнучи попередити у подальшому їх зловживання (ф. 715). Окремий блок документів склали матеріали про службу канцелярських службовців магістратів. Цінною виявилася інформація з журналу засідань Радомишльського магістрату не лише про кадровий склад канцеляристів, але й про їх повноваження і механізм перерозподілу обов'язків (ф. 715). Звернімо увагу на ще один аспект організації статської служби: схвалення канцеляристів на посадах губернським правлінням можна сприймати як своєрідний випробувальний термін, адже перебування на службі без схвалення призводило до відмови у присвоєнні класних чинів, тим самим примушуючи судові органи узгоджувати свою кадрову політику (ф. 3). Коли 1822 р. Олександр I дозволив приймати на цивільну службу осіб, звільнених з міщанства та інших станів, одразу ж до губернського правління подали чолобитну житомирські міщани, які мали необхідні практичні навички (ф. 3). У журналах засідань відклалася також інформація про розміри жалування канцеляристів (ф. 715).

Найбільш важливі повідомлення про вимоги до кандидатів на адвокатські посади у повітових судах, магістратах і головних судах, рівень володіння російською мовою, умови перебування і усунення адвокатів, про судові конфлікти з приводу оплати адвокатів і клієнтів зосереджені у матеріалах Житомирського (ф. 2) повітового суду. Більш детально зупинимося на справі про адвокатів [3]. Згідно реєстру адвокатів Житомирського повітового суду на 1812 р. можна отримати інформацію про освіту, власність та кар'єру. Коли в 1833 р. було ускладнено порядок обіймання адвокатських посад, то 1839 р. за указом Волинського губернського правління проведено перевірку кадрового складу судів, за результатами якої частина адвокатів втратила посади.

Аналіз журналів і протоколів засідань Волинського головного суду дозволяє виявити інформацію про їх кадровий склад: присутніх і відсутніх на засіданнях; режим роботи

установ; перевантаженість, що мало наслідком створення тимчасових кримінальних департаментів; ухиляння від роботи посадовців. У ф. 16 цивільного департаменту Волинського головного суду відклалося 37 формулярів канцеляристів, опрацювання яких дозволило прийти до висновку, хто ж з них відповідав майновому цензу і міг претендувати на виборні посади. Адже за Речі Посполитої саме під час служби в канцеляріях молоді шляхтичі набували практичних навиків. Аналіз формулярів суддів дозволив виокремити дві групи голів департаментів Волинського головного суду: професійні посадовці та випадкові без досвіду служби в судових органах, що мало наслідком плинність кадрів. З журналів і протоколів засідань департаментів отримано інформацію про час схвалення на посадах голів і засідателів. Справи Волинського головного суду свідчать, що першими секретарями департаментів головного суду були вихідці з Лівобережжя і лише згодом їх змінили місцеві лояльні безземельні шляхтичі. Окремі формуляри канцеляристів відклалися у матеріалах фондів головних судів. Після набуття Правобережжя Російської імперії до новостворених установ було рекрутовано чиновників з інших губерній, яким не заплатили обіцяні «підйомні».

До *другої* підгрупи винесено справи, пов'язані з перебігом судових процедур. Низка фондів надається до судового з'ясування майнових справ. Це справи представників від духівництва, якщо одним із підозрюваних у скоєнні злочину виступав священник (ф. 715); суперечки магістратів і повітових судів щодо юрисдикції та розгляду справ між шляхтичами і городянами (ф. 715). До них долучаються справи щодо вирішення фінансових питань, котрі супроводжувалися стягненням боргів (ф. 3), записами до актових книг заставних листів і боргових розписок (ф. 715). Окрім власне судових функцій повітові суди засвідчували різні приватновласницькі документи: контракти, договори про будівництво (ф. 3). Окремою функцією було оформлення паспортів для поїздок у справах, при цьому контроль за їх видачею здійснювали губернські правління (ф. 715).

У фондах підкоморських судів відклався великий масив справ стосовно судового врегулювання земельних відносин. Закономірністю імперської судової процедури ставало втручання адміністративних установ у розгляд проваджень, що підривало авторитет судової гілки влади. Передусім це стосується губернських правлінь, які своїми чисельними указами вимагали терміново проводити розмежування не лише з казенними маєтностями (ф. 530), але і встановлювати межі повітів та губерній. Губернатори, губернські правління і головні суд указами змушували підкоморіїв і коморників боротися з незаконним вирубуванням казенних лісів (ф. 530).

Матеріали кримінального судочинства повітових судів дали можливість зрозуміти процедури слідства, присутність уповноваженого від стану обвинуваченого, механізми прийняття рішень (ф. 2). Аналіз записів «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.»[253, арк. 1–1316] (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції) дозволив прийти до висновку, що кріпаки за вчинення злочинів підпадали під юрисдикцію не доменіального, а повітового суду (ф. 16).

Вже традиційною була практика контролю місцевих адміністраторів за діяльністю судових органів. Губернське правління долучалося до «наведення порядку» у повітових судах і магістратах. Аналіз реєстрів декретів і постанов у кримінальних справах повітових судів дало можливість отримати інформацію про кількість проваджень (ф. 2). Документація архівних справ свідчать, що якщо не вдавалося довести підозр, обвинуваченого відпускали (ф. 9). Суди першої інстанції не приступали до розгляду справ, якщо не отримували від слідчих органів оформлених відповідним чином документів (ф. 715 і ф. 3). Цілий пласт інформації зберігають справи про пожежі і підпали. Головним для судів було встановлення факту умислу, за який жорстоко карали (ф. 2). У більшості випадків не вдавалося встановити винуватців, проте справа неодмінно надсилалася на ревізію до кримінального департаменту (ф. 9).

Аналіз кримінальних проваджень дозволив виокремити п'ять етапів розгляду справ та особливості покарань для представників різних станів, причому головна відмінність полягала у тілесних покараннях для простолюду. Повноваження губернаторів не обмежувалися лише схваленням вироків, традиційними були звернення до кримінального департаменту задля дисциплінування та прискорення розгляду справ (ф. 16). Важливого значення для встановлення номенклатури і чисельності злочинів набувають дані з вищезазначеного «Загального реєстру...» (ф. 16). Завдяки їм отримано інформацію про всі види кримінальних правопорушень і чисельність підсудних кримінального й тимчасових департаментів Волинського головного суду (1797–1825 рр.).

У документах фондів головних судів знайшли відображення проступки та злочини чиновників і виборних посадовців. За пропозицією О. Беклешова було визначено, що лише кримінальні департаменти мали право займатися розглядом таких справ (ф. 16). Для проведення слідства створювалися спеціальні комісії і про невдалі спроби місцевої еліти увійти до їх складу свідчать матеріали ф. 16. За неопублікованими джерелами вдалося виокремити три основні шляхи встановлення службових зловживань: під час сенаторських ревізій, через доноси і виявлення керівництвом і головним судом упущень чиновників і посадовців нижчого рангу. Зауважимо, що більшість проваджень стосувалося кадрового

складу департаментів головних судів, проте згідно статистики службових проступків з «Генерального реєстру...» (ф. 16) зазначимо порівняно незначну їх кількість. Перебування навіть на високих посадах не гарантувало судового імунітету, адже під суд потрапляли голови департаментів, а також посадовці повітових і підкоморських судів та магістратів, чиновники і канцеляристи. Разом з тим, вдалося встановити, що кримінальні департаменти намагалися діяти обережно, прагнучи не загострювати конфлікти між чиновниками, посадовцями і представниками місцевої еліти.

Отже, наявна джерельна база (діловодна документація) з фондів Державного архіву Житомирської області є репрезентативною та дозволяє дослідити процес конструювання судових структур імперською владою, встановити критерії формування кадрового складу й умови служби посадовців, чиновників і канцеляристів, визначити вплив судової влади на забезпечення соціальної стабільності через врегулювання цивільного та кримінального судочинства. Залучення архівних джерел дозволяє виявити нові сценарії у вивченні судової влади, предмет дослідження якої перебуває на стику історії та юриспруденції.

Література та джерела:

1. Дегтярьов С. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2008. 22 с.
2. Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду / Ред. кол.: Рафальський І. О. (голова), Будішевська В. В. (секрет.), Бовсунівська О. Г., Кондратюк Р. Ю., Кордон М. В., Корнатовська Н. Ф., Мироненко Л. В., Мокрицький Г. П., Савченко Н. М., Шимченко Н. Г., Франц Т. М., Ярмошик І. І. Упорядн.: Бовсунівська О. Г., Будішевська В. В., Дідківська В. А., Кондратюк Р. Ю., Кравчук Н. Г., Рафальський І. О., Шимченко Н. Г. Державний комітет архівів України. Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. 164 с.
3. Держархів Житомирської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 222. 276 арк.
4. Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 15. 72 арк.
5. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.
6. Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с.